

Türkiye Serbest Bölgelerinin Kalkınmaya Etkisi

Gizem Türkgenç*

Hiç şüphesiz, ihracatın sürdürülebilir bir yapıya kavuşturulması ekonomik kalkınma sürecinin hızlandırılmasına somut bir katkıda bulunacaktır. İhracatta devamlılığın sağlanması, ekonomik canlanmanın gerçekleştirilebilmesi ve günümüzde yaşanmakta olan küresel mali krizin etkilerinin yoğunluğunun azaltılabilmesi için önem taşımaktadır. İşte serbest bölgeler de bu amaca hizmet etmek için 20. yüzyılın ilk çeyreğinde oluşturulmaya başlanmış, dış ticaret politikası araçlarıdır.

Serbest bölge kavramının tek bir tanımı yapılarak veya tek bir biçimi tasvir edilerek açıklanması mümkün değildir. Ancak her tanımın ortak bir paydası bulunmaktadır: “Dış Ticaretin Kolaylaştırılması”. Dünya genelinde kurulan serbest bölgeler için ihtiyaçlar dahilinde modeller geliştirilerek çeşitli tanımlamalar yapılması yoluna gidilmiştir. Bu kapsamda serbest bölgeler; serbest üretim bölgesi, ihraç ürünleri işleme bölgesi, gümrüksüz bölge, ikiz fabrikalar (maquiladoras), yatırım bölgesi, özel ekonomik bölge, serbest finansal bölge ve serbest liman olarak da adlandırılmaktadır.

Serbest bölgeler “ülkenin siyasi sınırları içinde olmakla beraber, gümrük hattı dışında sayılan, ülkede geçerli ticari, mali ve iktisadi alanlara ilişkin hukuki ve idari düzenlemelerin uygulanmadığı veya kısmen uygulandığı, sınai ve ticari faaliyetler için daha geniş teşviklerin tanındığı ve fiziki olarak ülkenin diğer kısımlarından ayrılan yerler” olarak tanımlanabilir.¹

Bununla beraber, 3218 sayılı Serbest Bölgeler Kanununun 6. Maddesine göre “Serbest bölgeler, Türkiye Gümrük Bölgesinin parçaları olmakla beraber; serbest dolaşımda olmayan eşyanın herhangi bir gümrük rejimine tabi tutulmaksızın ve serbest dolaşıma sokulmaksızın, gümrük mevzuatında öngörülen haller dışında kullanılmamak ya da tüketilmemek kaydıyla konulduğu, ithalat vergileri ile ticaret politikası önlemlerinin ve kambiyo mevzuatının uygulanması bakımından Türkiye Gümrük

(*) *Aday Meslek Memuru, Çok Taraflı Ekonomik İşler Genel Müdür Yardımcılığı, Dışişleri Bakanlığı*

1 Yüksel Akça, “Serbest Bölgeler ve Serbest Bölge Faaliyetlerinin Esasları”, *Dış Ticaret Dergisi*, No:9, Nisan 1998, s. 1-8.

Bölgesi dışında olduğu kabul edilen ve serbest dolaşımdaki eşyanın bir serbest bölgeye konulması nedeniyle normal olarak eşyanın ihracına bağlı olanaklardan yararlandığı yerlerdir”. Ayrıca, bu bölgelerde gümrük ve kambiyo mükellefiyetine dair mevzuat hükümleri uygulanmaz.

Serbest Bölgelerin Özellikleri ve Avantajları

Serbest bölgelerin kuruluş amaçları, günün ihtiyaçları ve küresel ekonomik kriz koşulları göz önüne alınarak yeniden değerlendirilmiş ve 25/11/2008 tarihinde Resmi Gazete’de yayımlanarak yürürlüğe giren 5810 sayılı Serbest Bölgeler Kanunu ile Gümrük Kanununda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun ile “ihracata yönelik yatırım ve üretimin teşvik edilmesi, doğrudan yabancı yatırımların ve teknoloji girişinin hızlandırılması, işletmelerin ihracata yönlendirilmesi ve uluslararası ticaretin geliştirilmesi” olarak tanımlanmıştır. Günümüz liberal dış ticaret değerleri ele alındığında, yukarıda yer alan unsurların ekonomik kalkınma sürecinin dinamikleştirilmesinde, gelişmekte olan ve en az gelişmiş ülkelerce, birer köşe taşı olarak algılandığı açıktır. Serbest bölgeler de sözkonusu unsurlar için birer cazibe merkezi haline getirilerek bu mantığı perçinlemektedir.

Serbest bölgeler Türkiye’nin siyasi sınırları içinde bulunmakla beraber, mal giriş çıkışları bağlamında yurtdışı olarak kabul edilmektedir. 3218 sayılı Serbest Bölgeler Kanununun 8’inci maddesine göre serbest bölge ile Türkiye’nin diğer yerleri arasında yapılacak ticaret, dış ticaret rejimine tabidir. Yani, Türkiye’den serbest bölgelere gönderilen mallar ile serbest bölgelerden Türkiye’ye gönderilen mallar dış ticaret rejimine tabi tutularak ihracat ya da ithalat olarak işlem görmektedir. Ancak, bir serbest bölgeden 3. bir ülkeye veya başka bir serbest bölgeye gönderilen mallar söz konusu rejime tabi değildir. “Üretimde kullanılmak üzere hammadde ve ara malı ithalatının gümrüksüz yapılabilmesi, serbest bölgelerde ihracata dönük olarak üretimde bulunan kuruluşların maliyetlerini düşürerek yurt dışı pazarlarda rekabet güçlerini artırmaktadır.”²² Ayrıca, serbest bölge kullanıcıları Türkiye’den KDV’siz mal ve hizmet satın alabilirler. Bu bakımdan, ihracat ve ithalatın kolaylaştırılması yoluyla düzenli girdi temin edilmesi, ihracatın artırılmasını sağlayacak zincirin halkalarından birini oluşturmaktadır.

Türkiye’de serbest bölge kullanıcıları üretim, alım-satım, depo işletmeciliği, bankacılık, iş yeri kiralama, montaj-demontaj, bakım-onarım gibi konularda faaliyet göstermektedirler. Avrupa Birliği’nde (AB) bulunan serbest bölgeler ise genellikle serbest liman niteliği gösterdiğinden, Türkiye’deki uygulamadan farklı olarak AB’deki

2 F. Bahar Özdoğan, Serbest Bölgeler, Ankara, Siyasal Kitabevi, 2006, s. 7.

birçok serbest bölgede malların herhangi bir şekilde üretilmesi, montaj ve demontaj işlemlerine tabi tutulması ve kullanıcıların serbest bölgelerde yer satın alması veya kendi yerini inşa etmesi mümkün değildir. Üretimin gerekli olduğu durumlarda ise dahilde işleme rejimi uygulanmakta ve nihai mallara gerekli gümrük işlemleri uygulanmaktadır.

Bilindiği üzere, serbest bölgelerde faaliyet gösteren kullanıcılar muhtelif vergi avantajlarından yararlanmaktadırlar. AB'ye uyum süreci dolayısıyla Türkiye serbest bölgelerinde daha önce uygulanmakta olan bazı vergi avantajları değişikliğe uğratarak kapsamı daraltılmıştır. Serbest bölgelerde sağlanan vergi avantajlarını kısaca özetlemek gerekirse:

- Üretim konulu faaliyet ruhsatı sahibi serbest bölge kullanıcılarının imal ettikleri ürünlerin satışından elde ettikleri kazançları, Avrupa Birliği üyeliğinin gerçekleşeceği yılın vergileme dönemi sonuna kadar Gelir veya Kurumlar Vergisinden muafıdır.
- Kullanıcıların serbest bölgelerde ürettikleri ürünlerin FOB bedelinin en az % 85'ini yurtdışına satışını gerçekleştirmeleri durumunda, istihdam ettikleri personele ödedikleri ücretler gelir vergisinden müstesnadır. Bakanlar Kurulu bu oranı % 50'ye kadar indirmeye yetkilidir.
- Bu bölgelerde gerçekleştirilen faaliyetlerle ilgili olarak yapılan işlemler ve düzenlenen kağıtlar damga vergisi ve harçlardan müstesnadır.
- Üretim faaliyeti dışındaki konularda 06/02/2004 tarihinden önce ruhsat almış olan kullanıcıların Gelir veya Kurumlar Vergisi muafiyeti, faaliyet ruhsatı süresi sonuna kadar devam edecektir. 06/02/2004 tarihinden itibaren diğer konularda düzenlenen faaliyet ruhsatları kapsamında ise vergi muafiyeti bulunmamaktadır.

Görüldüğü gibi, serbest bölge kullanıcılarına tanınan vergi avantajları üretim odaklı faaliyet gösteren kullanıcılara yönelik olarak düzenlenmiştir. Yüksek katma değerli ürünlerin üretilmesinin teşvik edilmesi, ülke ekonomisine daha fazla gelir kazandıracığından makul bir yaklaşım olarak kabul edilebilir. Ancak, diğer kullanıcılar için gelir ve kurumlar vergisi muafiyeti bulunmaması serbest bölgeleri ticaret için cazip yerler olmaktan çıkarabilecektir.

Serbest Bölgeler Genel Müdürlüğü'nün 2009/1 sayılı Genelgesi uyarınca, serbest bölgede gerçekleştirilecek faaliyetin üretim faaliyeti niteliğinde ve çoğunlukla yurtdışına satışa yönelik olması esastır. Faaliyet ruhsatı müracaatları değerlendirilirken, faaliyetin

belli kapasitede istihdam yaratacak nitelikte olması, doğrudan yabancı yatırım niteliğinde olması, yeni ve/veya ileri teknoloji içermesi, uluslararası ticareti destekleyecek bir hizmet mahiyetinde olması, serbest bölgedeki sektörel ihtisaslaşma ve kümelenmeyle uyumlu olması hususları göz önünde bulundurulmaktadır.

Serbest bölge faaliyetlerinden elde edilen kazanç ve gelirler, hiçbir izne tabi olmaksızın yurt dışına veya Türkiye'ye serbestçe transfer edilebilmektedir. Serbest bölgelerdeki faaliyetlerle ilgili her türlü ödeme dövizle yapıldığından kur dalgalanmalarının önüne geçilerek istikrarlı bir ortam yaratılmaktadır. Mal, hizmet, işgücü, yabancı kredi, arazi satışı, arazi ve depo kirası gelirleri ülkedeki döviz miktarını artırarak ödemeler dengesi açığının kapatılmasına katkıda bulunmaktadır.

Serbest bölgelerin kurulduğu yerlerde, bölgede faaliyet gösteren yatırımcı ve kiracı kullanıcılar sayesinde yeni iş sahaları yaratılacağından istihdam olanakları artmaktadır. Ayrıca, nitelikli iş gücünün yetiştirilmesi amacıyla istihdam edilecek deneyimli yabancı personel, aynı zamanda ülkeye teknoloji girişini hızlandıracaktır. Böylece yetiştirilen nitelikli iş gücü, yerli sanayinin geliştirilmesinde de rol oynayabilecektir. Önemli bir bölümünü çokuluslu şirketlerin oluşturduğu “yabancı sermayeli firmalar risk faktörünün düşük, sağlanan avantajlar sonucu karlılığın daha yüksek olduğu serbest bölgelerde daha kolay yatırımda bulunur”.³ Yabancı yatırımcıların serbest bölgeye olan ilgisi devam ettiği sürece teknoloji transferi gerçekleştirilebilmektedir.

Yerli ve yabancı tüm firmalar serbest bölgelerde sağlanan teşvik ve avantajlardan herhangi bir ayrıma tabi tutulmadan eşit olarak faydalanabilmektedirler. Serbest bölgelerin stratejik konumu, uluslararası pazarlara yakınlık ve ulaşım olanaklarının çeşitliliği özelliklerini bir arada barındırması açısından önem taşımaktadır. Kurulan bir serbest bölgede bu unsurlar bulunmadığı takdirde beklenen ilgi sağlanamayabilir.

Öte yandan, serbest bölgelere getirilen mallarda miktar, menşee ve süre kısıtlaması bulunmaması, bölgede faaliyette bulunacak firmalara uygun ve ucuz altyapı imkânlarının sağlanması ve bürokratik işlemlerin asgari düzeye indirilmiş olması diğer avantajlar arasında sayılmaktadır.

3 Yüksel Akça, “Serbest Bölgeler ve Serbest Bölge Faaliyetlerinin Esasları”, *Dış Ticaret Dergisi*, No:9, Nisan 1998, s. 1-8.

Serbest Bölgeler Ekonomik Göstergeleri

Tablo-1

Yönü İtibariyle Toplam Ticaret Hacmindeki Değişmeler (1.000 ABD \$)
Directional Changes in Total Trade Volume (US \$ 1.000)

	2005	%	2006	%	2007	%	2008	%
Yurt İçinden Serbest Bölgelere From Domestic Market To Zones	3.150.497	13,53	3.071.081	12,89	3.045.262	12,39	3.194.849	13,00
Serbest Bölgelerden Yurt İçine From Zones To Domestic Market	7.888.097	33,76	7.939.017	33,22	7.916.873	33,22	7.262.124	29,54
Yurt Dışından Serbest Bölgelere From Third Countries To Zones	7.703.962	32,98	7.951.048	33,37	8.299.939	33,78	8.247.524	33,56
Serbest Bölgelerden Yurt Dışına From Zones To Third Countries	4.610.270	19,73	4.862.882	20,41	5.311.371	21,61	5.873.559	23,90
TOPLAM/TOTAL	23.362.826	100,00	23.824.028	100,00	24.573.445	100,00	24.578.055	100,00

Tablo-1 incelendiğinde de görüleceği üzere, serbest bölgelerdeki toplam ticaret hacmi hesaplanırken yurtiçi-serbest bölge, serbest bölge-yurtiçi, yurtdışı-serbest bölge ve serbest bölge-yurtdışı yönlü ticaret rakamları göz önünde bulundurulmaktadır. 2008 verilerine göre, toplam ticaret hacminin %13'ü yurtiçinden serbest bölgelere, %29,54'ü serbest bölgelerden yurtiçine, %33,56'sı yurtdışından serbest bölgelere ve %23,90'ı serbest bölgelerden yurtdışına ticaretten oluşmaktadır. 2005-2008 yılları arasında toplam ticaret hacminde meydana gelen değişikliklerin istikrarlı eğilimi değerlendirildiğinde, serbest bölgelerin ekonomik krizden daha az etkilendiği yorumu yapılabilir.

Tablo-2 yakından incelendiğinde serbest bölgelerdeki ticari faaliyetlerin biçiminin ve akış yönünün Türkiye ölçeğinin bir kopyasını barındırdığı görülmektedir. Türkiye ile gerçekleştirilen ticaretten sonra, Avrupa Birliği ile serbest bölgelerimiz arasındaki ticaretin diğer ülkelerle yapılan ticaretten daha fazla olduğu dikkat çekmektedir.

Tablo-2
Serbest Bölgeler Ticaret Hacminin Ülkelere Göre Dağılımı (1.000 ABD \$)
Breakdown of The Trade Volume By Countries (US \$ 1.000)
Ocak - Aralık 2008 (January - December 2008)

ÜLKELER COUNTRIES	BÖGELERE GİRİŞ INFLOW TO ZONES	%	BÖGELERDEN ÇIKIŞ OUTFLOW FROM ZONES	%	TOPLAM TOTAL	%
I. OECD ve AB ÜLKELERİ OECD and EU COUNTRIES	5.567.665	48,66	3.515.794	26,77	9.083.449	36,96
A. AB (27) ÜLKELERİ EU (27) COUNTRIES	4.124.078	36,04	3.205.621	24,40	7.329.699	29,82
B. DİĞER OECD ÜLKELERİ OTHER OECD COUNTRIES	1.443.577	12,62	310.173	2,36	1.753.750	7,14
II. DİĞER AVRUPA ÜLKELERİ OTHER EUROPEAN COUNTRIES	10.026	0,09	35.992	0,27	46.018	0,19
III. BAĞIMSIZ DEVLETLER TOPLULUĞU CIS	462.758	4,04	704.437	5,36	1.167.195	4,75
IV. KUZAY AFRIKA ve ORTADOĞU NORTH AFRICA & MIDDLE EAST	524.132	4,58	825.082	6,28	1.349.214	5,49
V. DİĞER ÜLKELER OTHER COUNTRIES	1.682.953	14,71	792.254	6,03	2.475.207	10,07
VI. TÜRKİYE TURKEY	3.194.849	27,92	7.262.124	55,29	10.456.973	42,55
TOPLAM/TOTAL	11.442.372	100,00	13.135.683	100,00	24.578.055	100,00

Tablo-3

Serbest Bölgelerde İstihdam
Employment Structure of Free Zones
31.12.2008

BÖLGELER	ZONES	İŞÇİ WORKER	BÜRO PERSONELİ OFFICE STAFF	DİĞER OTHER	TOPLAM TOTAL
Ege	<i>Aegean</i>	13.406	732	3	14.141
Bursa	<i>Bursa</i>	5.690	1.115	450	7.255
Mersin	<i>Mersin</i>	5.266	695	894	6.855
İstanbul Deri	<i>İstanbul Leather</i>	2.441	732	648	3.821
Antalya	<i>Antalya</i>	3.288	515	0	3.803
Kocaeli	<i>Kocaeli</i>	2.137	246	167	2.550
Avrupa	<i>Europe</i>	2.064	320	0	2.384
Menemen Deri	<i>Menemen Leather</i>	1.862	258	147	2.27
TÜBİTAK-MAM Tek.	<i>TUBITAK-MAM. Tech.</i>	1.658	358	40	2.056
İstanbul Atatürk Havalimanı	<i>İstanbul Atatürk Airport</i>	113	1.455	11	1.579
Kayseri	<i>Kayseri</i>	1.442	102	15	1.559
İstanbul Trakya	<i>İstanbul Thrace</i>	821	616	38	1.475
Adana-Yumurtalık	<i>Adana-Yumurtalık</i>	370	115	0	485
Gaziantep	<i>Gaziantep</i>	108	53	0	161
Samsun	<i>Samsun</i>	83	29	4	116
Denizli	<i>Denizli</i>	27	31	0	58
Trabzon	<i>Trabzon</i>	43	6	8	57
Rize	<i>Rize</i>	7	6	0	13
Mardin	<i>Mardin</i>	3	1	2	6
D. Anadolu	<i>East Anatolia</i>	0	0	0	0
TOPLAM	TOTAL	40.829	7.385	2.427	50.641

Daha önce de belirtildiği üzere, serbest bölgelerin ihracata katkısı olduğu gibi istihdama da katkısı bulunmaktadır. 2008 rakamlarına göre toplam 50.641 kişiye serbest bölgelerimizde iş imkânı sağlanmıştır. Avantajları sebebiyle serbest bölgeleri tercih eden emek yoğun sektörlerde faaliyet gösteren üretici kullanıcılar, yüksek istihdam rakamlarına ulaşılmasında etkili olmaktadır.

Öneriler ve Sonuç

Hâlihazırda, Bakanlar Kurulu kararıyla kurulmuş olan 20 serbest bölgemizde kullanıcılar faaliyet göstermeye devam etmektedir. Tüm serbest bölgelerin ticaret hacmi büyüklükleri karşılaştırıldığında, genel olarak ihtisaslaşma sürecinin başlamış olduğu ve stratejik konum açısından çok yönlü taşımacılığa nispeten daha elverişli bölgelerin daha aktif olduğu ya da gelecek vaat ettiği saptaması yapılabilir.

İhtisaslaşma sürecinin en belirgin olarak gözlemlenebileceği serbest bölgemiz, Tübitak-MAM Teknoloji Serbest Bölgesidir. Araştırma ve geliştirme faaliyetlerine dayalı olarak yeni teknolojilerin sanayiye kazandırıldığı, teknoloji transferinin gerçekleştirildiği ve yüksek katma değerli ürünlerin üretimine öncülük edildiği bir serbest bölgedir. Bu bölgede faaliyet gösteren firmalar, hem Serbest Bölgeler Kanunu hem de Teknoloji Geliştirme Bölgeleri Kanunu kapsamında sağlanan teşvik ve avantajlardan yararlanma ayrıcalığına sahiptir. Tabiatıyla, ağırlıklı olarak nitelikli iş gücü istihdam edilmektedir.

Antalya ve Kocaeli Serbest Bölgeleri de deniz taşıtı üretiminde ihtisaslaşmış, stratejik konum itibarıyla da taşımacılık ağı gelişmiş; Avrupa, Asya, Ortadoğu, Balkanlar, Karadeniz ve Kafkasya hattında kesişim noktalarıdır. Örneğin, Kocaeli Serbest Bölgesinde 2008 yılında 8'i kimyasal tanker, 2'si mega yat ve 3 adedi römorkör olmak üzere toplam 13 deniz taşıtı üretilmiş, 332 milyon Doları aşan bir değere sahip sözkonusu üretim hacminin 274 milyon Dolar tutarındaki kısmı ihraç edilmiştir. Ayrıca, Adana Yumurtalık Serbest Bölgesinde de gerekli hazırlıklar tamamlandığında yüksek tonajlı gemi imalatı gerçekleştirecek tersanelerin faaliyet göstermesi planlanmaktadır.

Ege Serbest Bölgesi, özel bir şirket tarafından kurulan ve işletilen ilk serbest bölge olma özelliğine sahip olmakla birlikte, uluslararası çapta tanınmış yabancı sermayeli firmalara ev sahipliği yapmaktadır. Dünyanın 4'üncü, Ortadoğu ve Güney Avrupa'nın tek lisanslı uzay kampı da burada bulunmaktadır.

Mersin, Avrupa ve henüz faaliyete geçmemiş olmakla birlikte Zonguldak Filyos Serbest Bölgeleri ise lojistik köy projeleri ile gündeme gelmektedir. Lojistik merkezleri ve serbest bölgeler arasında iletişim, koordinasyon ve planlama sağlanabilmesi için gerekli idari yapı oluşturulmalıdır. Çünkü lojistik merkezlerinin serbest bölgelere yakınlığı, taşımacılık ücretlerini azaltarak firmaların rekabet gücünü arttıracaktır. Halen yürürlükte olan serbest bölgeler ve gümrük mevzuatı uyarınca, lojistik firmaları sözkonusu bölgelerde faaliyet gösterememektedir. Mevzuat, Avrupa Birliği Müktesebatı ile uyumlaştırılarak serbest liman kavramı da benimsenirse gümrüklü ve gümrüksüz mal ayrımı sorunu çözümlenecek, serbest bölgeler de lojistik köy statüsünde

işleyebilecektir. Bu şekilde, canlanacak transit taşımacılık sayesinde elde edilecek döviz gelirleri artış kaydedecektir.

Türkiye’de faaliyet gösteren toplam 20 serbest bölge bulunmasına rağmen bu makalede birkaçına değinilmiş olmasının sebebi serbest bölgeleri başarılı kılan iki temel unsuru vurgulamaktır: stratejik konum ve yüksek teknoloji imalatı. Bu bağlamda, stratejik konumu itibarıyla bir durak noktası olan serbest bölgelerde altyapı imkânlarının ihtisaslaşmaya bağlı olarak desteklenmesi ve yeni yatırımlar yapılması gerekmektedir. Son kanun değişiklikleri çerçevesinde kapsamı oldukça daraltılan teşvikler karşısında, faaliyet gösterilen sektöre uygun altyapı imkânlarının sağlanması, ucuz kira ve satış bedellerinin belirlenmesi gibi unsurlar daha da önem kazanacaktır.

Öte yandan, yüksek teknoloji üretiminin serbest bölgelerde sağlanan teşviklerle sürdürülmesi gerek yüksek katma değerli ürünlerin ihracatı açısından gerekse bu teknolojilerin ülkemiz sanayinde kullanılması açısından ekonomik kalkınmaya katkıda bulunacaktır. Ancak, teknopark modeli serbest bölgelerin kurulması halinde altyapı olanaklarının yanı sıra bölgede istihdam edilecek nitelikli iş gücünü bölgede tutabilmek amacıyla sosyal tesis ve etkinliklerin de planlanması gerekmektedir.

Sonuç olarak, AB Müktesebatına uyum çerçevesinde geniş vergi olanakları ortadan kaldırılan serbest bölgelerden stratejik konumları elverişli olanlar, yüksek teknoloji üretimi yapanlar ile belirli sektörlerde ihtisaslaşmış olanlar gerekli koşulların oluşturulması ve yatırım yapılması kaydıyla aktif olarak faaliyet göstermeye devam edecek, ihracat artışı sağlayarak ekonomik kalkınmayı sürdürülebilir kılmaya katkıda bulunacaktır.

KAYNAKÇA

Akça, Y. (1998). Serbest bölgeler ve serbest bölge faaliyetlerinin esasları. *Dış Ticaret Dergisi*, No:9, s. 1-8.

Civan, N. (2006). *2004 sonrası ekonomik kalkınma modeli olarak serbest bölge olgusu* (1. Baskı). İstanbul: Aşama Matbaacılık.

Dış Ticaret Müsteşarlığı, www.dtm.gov.tr

İKV. (2003). *Avrupa Birliği’nde ve Türkiye’de serbest bölge uygulamaları*. www.ikv.org.tr/pdfs/c2af74f9.pdf.

Karaali, A.E. (21 Ocak 2008). *Serbest bölgelerin geleceği ve ekonomik göstergelerin analizi*. 10 Mayıs 2009, <http://blog.milliyet.com.tr/Blog.aspx?BlogNo=87179>.

Özdoğan, F.B. (2006). *Serbest bölgeler* (1. Baskı). Ankara: Siyasal Kitabevi.

Öztürk, L. (2003). Avrupa Birliği sürecinde serbest bölgeler. *Dış Ticaret Dergisi*, No:28, s. 61-76.